

सोलापूर जिल्ह्यातील पिक पद्धतीचा भौगोलिक अभ्यास

प्रा. शिवानंद घोंगडे, प्रा. डॉ. शिवाजी मस्के
भूगोल विभाग, शिवदारे कॉलेज, सोलापूर
प्राध्यापक, भूगोल विभाग, संगमेश्वर कॉलेज, सोलापूर

Article Info	ABSTRACT
<p>Article History: Received: 26th Sep 2025 Accepted: 10th Oct 2025 Published: 25th Oct 2025</p> <p>Keywords: पिक पद्धती, सोलापूर, कृषी</p>	<p>कृषी हा जमिनीच्या उपयोजनातील एक महत्त्वाचा घटक आहे. कृषी क्षेत्रासाठी जमिनीचा उपयोग म्हणजे कृषी हंगामाच्या कालावधीत विविध पिकांसाठी वापरल्या जाणाऱ्या क्षेत्राचे प्रमाण होय. तर पिक पद्धती म्हणजे विशिष्ट वेळी आणि ठिकाणी विविध पिकांच्या अंतर्गत असलेल्या क्षेत्राचे प्रमाण होय (शेटे, 2002). कृषी क्षेत्रातील पिक पद्धती मुख्यतः शेतकऱ्यांनी त्यांच्या शेतामध्ये केलेल्या पिक निवडीवर अवलंबून असते. याचा अर्थ शेतकरी कोणते पिक प्राधान्य क्रमाने घेणार किंवा कोणते पिक इतर पिकांपेक्षा निवडणार यावरील त्यांच्या निर्णयावर याचा परिणाम होतो. ही शेतकऱ्यांची निवड, ज्या विशिष्ट हेतूसाठी पिके घेतली जातात त्यावर आधारित असते आणि त्यावर भौगोलिक घटकांचा प्रभाव पडतो. तसेच सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीमुळे त्या पिकामध्ये बदल घडून येतो.</p>

Plagiarism Check Report:

Tool Used: Turnitin

Date of Report: Oct 09, 2025

Similarity Index: 2%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Ghongade, S., & Maske, S. (2025). सोलापूर जिल्ह्यातील पिक पद्धतीचा भौगोलिक अभ्यास. IIP: International Multidisciplinary Research Journal (IIPIMRJ), 2(IV), 810-817.

प्रस्तावना (Introduction):

कृषी हा जमिनीच्या उपयोजनातील एक महत्त्वाचा घटक आहे. कृषी क्षेत्रासाठी जमिनीचा उपयोग म्हणजे कृषी हंगामाच्या कालावधीत विविध पिकांसाठी वापरल्या जाणाऱ्या क्षेत्राचे प्रमाण होय. तर पिक पद्धती म्हणजे विशिष्ट वेळी आणि ठिकाणी विविध पिकांच्या अंतर्गत असलेल्या क्षेत्राचे प्रमाण होय (शेटे, 2002). कृषी क्षेत्रातील पिक पद्धती मुख्यतः शेतकऱ्यांनी त्यांच्या शेतामध्ये केलेल्या पिक निवडीवर अवलंबून असते. याचा अर्थ शेतकरी कोणते पीक प्राधान्य क्रमाने घेणार किंवा कोणते पीक इतर पिकांपेक्षा निवडणार यावरील त्यांच्या निर्णयावर याचा परिणाम होतो. ही शेतकऱ्यांची निवड, ज्या विशिष्ट हेतूसाठी पिके घेतली जातात त्यावर आधारित असते आणि त्यावर भौगोलिक घटकांचा प्रभाव पडतो. तसेच सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीमुळे त्या पिकामध्ये बदल घडून येतो.

उद्दिष्टे (Objectives):

- 1) सोलापूर जिल्ह्यातील प्रमुख पिक पद्धतींचा अभ्यास करणे.
- 2) पिक पद्धतींमधील भौगोलिक विविधता समजून घेणे.
- 3) सोलापूर जिल्ह्यातील मागील 20 वर्षांतील पिक पद्धतीमधील बदल अभ्यासणे.

माहिती स्रोत व अभ्यास पद्धती (Data Base and Methodology):

सदरील संशोधन लेख हा द्वितीयक माहिती (Secondary data) स्रोतावर अवलंबून आहे. द्वितीयक स्वरूपाची माहिती विविध प्रकाशित व अप्रकाशित ग्रंथ, सरकारी प्रकाशने आणि खाजगी प्रकाशने यामधून माहिती गोळा करण्यात आली आहे.

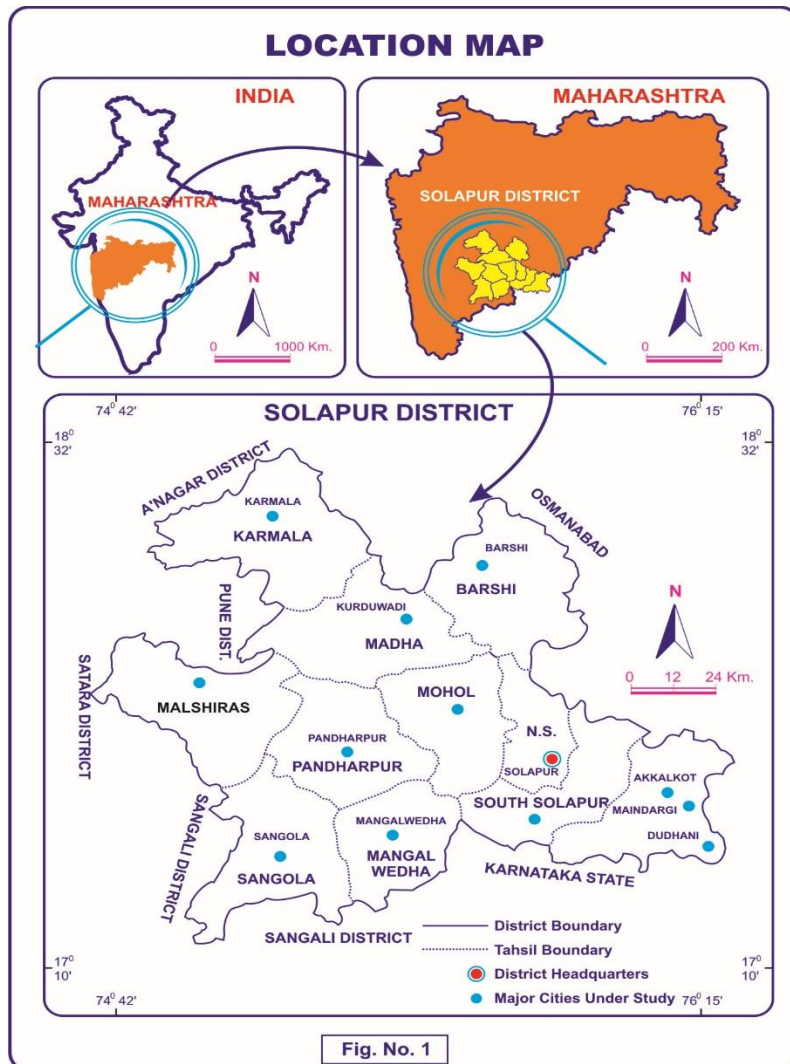
दुय्यम माहिती भारत जनगणना, महाराष्ट्र मूलभूत सांख्यिकी हॅंडबुक, महाराष्ट्र आर्थिक सर्वेक्षण, सोलापूर जिल्हा गॅझेटिअर्स, सोलापूर जिल्हा सामाजिक-आर्थिक समालोचन, कृषी विभाग जिल्हा परिषद सोलापूर अहवालांतील इत्यादी माध्यमांतून संकलित करण्यात आली.

संकलित केलेल्या माहितीचे विश्लेषण करून ती तक्ते, आलेख आणि आकृत्यांच्या स्वरूपात सादर करण्यात आली आहे.

अभ्यास क्षेत्र (Study Region) :

सोलापूर जिल्हा हा महाराष्ट्र राज्यातील एक प्रशासकीय जिल्हा आहे. जिल्ह्याचे मुख्यालय सोलापूर येथे आहे. सोलापूर जिल्हा 17° 10' उत्तर अक्षवृत्त ते 18° 32' उत्तर अक्षवृत्त आणि 74° 42' पूर्व रेखावृत्त ते 76° 15' पूर्व रेखावृत्ता दरम्यान वसलेला आहे. अभ्यास क्षेत्रात भीमा, नीरा, सीना आणि माण नद्यांची खोरी असून

दख्खनच्या पठारानी व्यापलेला आहे. सोलापूर जिल्ह्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र 14,895 चौ. कि. मी. असून ते अकरा तालुक्यांमध्ये विभागलेले आहे आणि 2011 च्या जनगणनेनुसार सोलापूर जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या 43, 15, 527 आहे. जिल्ह्याचे सरासरी हवामान कोरडे आणि तुलनेने तीव्र स्वरूपाचे आहे. हा प्रदेश पर्जन्य छायेच्या प्रदेशात येत असल्याने वर्षभर पाऊस कमी असतो आणि त्याचे स्थळ व कालपरत्वे वितरण असमान असते. सोलापूर जिल्ह्याचे हवामान कोरडे असून दैनंदिन सरासरी कमाल तापमान 30°C ते 37°C आणि किमान तापमान 18°C ते 21°C दरम्यान असते, तर मे महिन्यात तापमान सुमारे 45°C पर्यंत पोहोचते. येथे वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान 678 मिमी आहे. एकूणच जिल्ह्यातील माती पाणी धरून ठेवणारी नाही. ती काळसर ते तपकिरी रंगाची असून कमी गुणवत्तेची आहे आणि धान्य पिकांसाठी अधिक उपयोगी ठरते. जिल्ह्यातील वनस्पती विखुरलेल्या स्वरूपात आढळतात. काटेरी खुरटी झाडे, झुडपे आणि त्यांच्यासोबत इतर झाडे वाढतात. या झाडांची मुळे खोल आणि पाने कमी असलेली असतात. पावसाळ्यात थोड्या प्रमाणात गवत वाढते.

विश्लेषण (Analysis) –

विश्लेषणाच्या उद्देशाने सोलापूर जिल्ह्यात घेतल्या जाणाऱ्या विविध पिकांना सोयीस्करपणे खालीलप्रमाणे विविध गटांत विभागण्यात आले आहे (तक्ता 1).

तक्ता नं. 1 - सोलापूर जिल्ह्यातील कृषी भूमिउपयोजन

अ. क्र.	पिके	2001-2002		2021-2022		बदल (टक्के)
		क्षेत्र (हेक्टर)	क्षेत्र (टक्के)	क्षेत्र (हेक्टर)	क्षेत्र (टक्के)	
1	अन्नधान्य	774723	73.91	444344	37.04	- 42.64
2	कडधान्य	70174	6.69	255954	21.34	+ 264.74
3	ऊस	65704	6.26	240957	20.09	+ 266.73
4	मसाले	4366	0.41	8114	0.67	+ 85.84
5	फळे व भाजीपाला	48961	4.67	107872	8.99	+ 120.32
6	तंतू पिके	4921	0.46	606	0.05	- 87.68
7	तेलबिया	58537	5.58	113628	9.47	+ 94.40
8	औषधी पिके	126	0.01	0	0	0
9	चान्याची पिके	20653	1.97	27889	2.32	+ 35.03

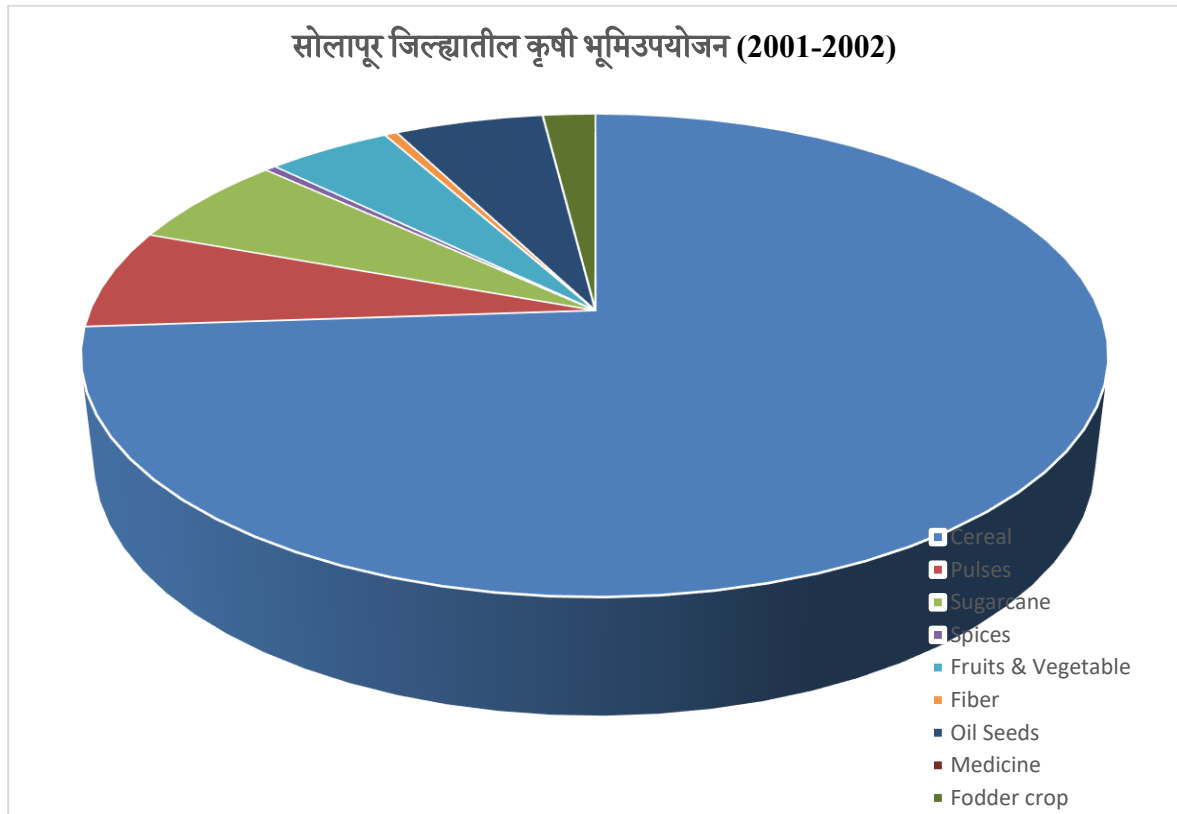
संदर्भ - सोलापूर जिल्हा सामाजिक-आर्थिक समालोचन 2010 आणि 2023

तक्ता 1 मध्ये सोलापूर जिल्ह्यातील कृषी भूमी उपयोजनाचे स्वरूप दर्शविले आहे. या तक्त्यामध्ये 2001-2002 आणि 2021-2022 या दोन वर्षांतील विविध पिकाखालील क्षेत्राची तुलना करण्यात आली आहे. या तक्त्यात अन्नधान्ये, कडधान्ये, मसाले, फळे व भाजीपाला, तंतू (फायबर), तेलबिया, औषधी पिके आणि चान्याची पिके यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

2001-2002 या वर्षात सोलापूर जिल्ह्यात धान्ये (73.91 टक्के), कडधान्ये (6.69 टक्के), ऊस (6.26

टक्के), तेलबिया (5.58 टक्के), मसाले (0.41 टक्के), फळे व भाजीपाला (4.67 टक्के), चाऱ्याची पिके (1.97 टक्के), तंतू पिके (0.46 टक्के) आणि औषधी पिके (0.01 टक्के) इतके विविध पिका खाली क्षेत्र होते (आकृती 2).

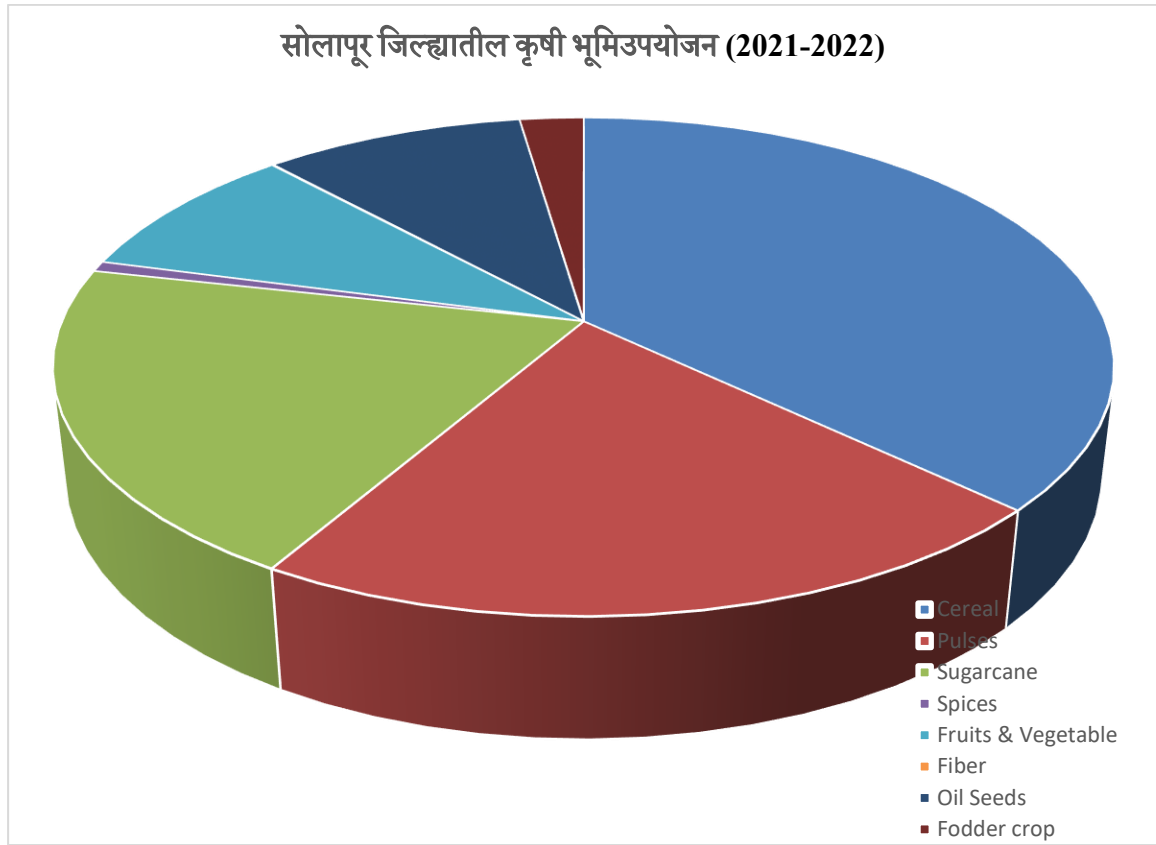
ज्वारी हे सोलापूर जिल्ह्यातील अन्नधान्याचे प्रमुख पीक आहे. सोलापूर जिल्ह्यात ज्वारी या पिकाखाली 2001-2002 आणि 2021-2022 मध्ये एकूण लागवडी खालील क्षेत्र अनुक्रमे 774723 हेक्टर (73.91 %) आणि 444344 (37.4 %) होते. ज्वारी हे पिक खरीप (पावसाळा) व रब्बी (हिवाळा) या दोन्ही ऋतूत घेतले जाते.

आकृती 2

2021-2022 या वर्षात सोलापूर जिल्ह्यामध्ये अन्न धान्ये (37.04 टक्के), कडधान्ये (21.34 टक्के), उस (20.09 टक्के), मसाले (0.67 टक्के), फळे व भाजीपाला (8.99 टक्के), तेलबिया (9.47 टक्के), तंतू (0.05 टक्के) आणि चाऱ्याची पिके (2.32 टक्के) इतके विविध पिका खाली क्षेत्र होते (आकृती 3).

या आकडेवारीवरून सोलापूर जिल्ह्यातील पिक पद्धतीत आणि भूमी उपयोगात गेल्या दोन दशकांत लक्षणीय बदल झाले असल्याचे दिसून येते.

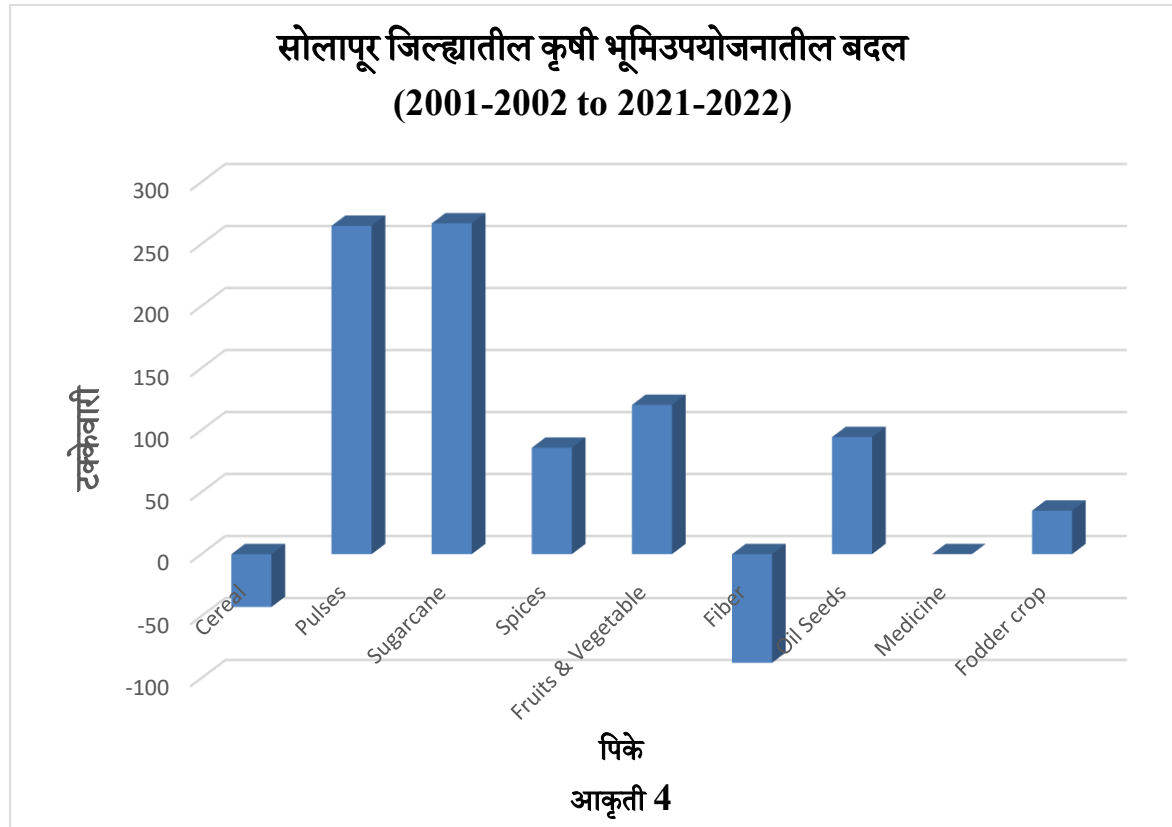

आकृती 3

2001-2002 आणि 2021-2022 या वीस वर्षांमध्ये पिक प्रारूपामध्ये बदल झालेला दिसून येतो. यामध्ये उस (+266.73 टक्के), कडधान्ये (+264.74 टक्के), फळे व भाजीपाला (+120.32 टक्के), मसाले (+85.84 टक्के), तेलबिया (+94.40 टक्के) आणि चाऱ्याची पिके (+35.03 टक्के) या पिकांचे क्षेत्र वाढले आहे.

उस हे भीमा नदी व तिच्या उपनद्यांच्या खोऱ्यात घेतले जाणारे एक महत्त्वाचे नगदी पीक आहे. यामुळे सोलापूर जिल्ह्यातील शेतकरी ऊस शेतीकडे वळल्याचे दिसून येते. तसेच कडधान्ये या खालील क्षेत्रामध्ये ही वाढ झाल्याचे दिसून येते कारण प्रोटीनयुक्त आहाराची वाढती मागणी होय. फळे व भाजीपाला हे धान्य आणि तंतू पिकांच्या तुलनेत अधिक नफा देणारे पिक मानले जाते. तसेच सोलापूर जिल्ह्यात पशुपालन व्यवसाय मोठ्या प्रमाणावर विकसित झाला आहे. सोलापूर जिल्ह्यात गायी, म्हशी, मेंढ्या आणि शेळ्या इत्यादी पशुपालनासाठी अनुकूल भौगोलिक परिस्थिती आहे. त्यामुळे चाऱ्याची पिके येथे मोठ्या प्रमाणावर घेतली जातात.

त्याचबरोबर तंतू (- 87.68 टक्के) आणि अन्नधान्ये (- 42.64 टक्के) या पिकांच्या क्षेत्रात घट झाल्याचे दिसून येते (आकृती 4).

या बदलांवरून सोलापूर जिल्ह्यातील कृषी पद्धती, बाजारपेठेची मागणी आणि पशुपालनावर आधारित व्यवसाय यांचा कृषी भूमी उपयोजनावर कसा परिणाम झाला आहे हे स्पष्ट होते. अन्नधान्ये, मसाले, तेलबिया आणि चाऱ्याची पिके ही सोलापूर जिल्ह्यात पारंपरिकरीत्या घेतली जाणारी पिके आहेत. परंतु, जिल्ह्यातील शेतकरी अधिक नफा मिळविणारी आणि रोख उत्पन्न देणारी बागायती पिके, भाजीपाला आणि ऊस यांसारख्या नगदी पिकांकडे वळले आहेत.

सारांश (Conclusion):

सोलापूर जिल्हा दख्खन पठारावर वसलेला असून त्याचे हवामान कोरडे व असमान पर्जन्यमान असलेले आहे. जिल्ह्यातील माती कमी गुणवत्तेची असून धान्य पिकांसाठी अधिक उपयुक्त आहे. 2001-2002 आणि 2021-2022 या कालावधीत अन्नधान्याखालील क्षेत्र घटले, तर कडधान्ये, ऊस, फळे व भाजीपाला यांचे क्षेत्र वाढले. ऊस आणि कडधान्यांचे क्षेत्र अनुक्रमे +266.73% आणि +264.74% ने वाढले. फळे व भाजीपाला क्षेत्र +120.32% ने वाढले, तर तंतू पिकांचे क्षेत्र घटले. बाजारपेठेची मागणी आणि नफ्याच्या दृष्टीने सोलापूर जिल्ह्यातील शेतकरी नगदी पिकांकडे वळले आहेत. पशुपालनासाठी अनुकूल परिस्थिती असल्याने चाऱ्याची पिके

वाढली. पारंपरिक धान्य पिके कमी झाली आणि बागायती पिकांचे प्रमाण वाढले. जिल्ह्यातील पिक प्ररुपावर भौगोलिक, आर्थिक स्थिती आणि बाजारपेठेचा प्रभाव स्पष्ट दिसून येतो.

संदर्भ ग्रंथ:

1. सुरेश फुले (2000): विद्याभारती प्रक्षण, लातूर.
2. गुरव दिपक उद्धव (2019): कृषी भूगोल, निराली प्रकाशन पुणे
3. पाटील-गुळवणे स्वाती विष्णू (2022): कृषी भूगोल, प्ररूप प्रकाशन, कोल्हापूर
4. सोलपूर जिल्हा समाजिक व आर्थिक समालोचन 2001 आणि 2022.
5. कृषी विभाग, सोलापूर जिल्हा परिषद
6. Madhuri Kulkarni (2017): Agricultural Geography, Chandralok Prakashan, Kanpur,
7. Maske S. S. (2017): Agriculture Geography, Laxmi Publication, Solapur
8. Majid Hussain (2000): Agriculture Geography, Rawat publication, New Delhi
9. Jasbir Sing and S.S. Dhillan (1984): Agriculture Geography, Tata McGrew hill publication,
New Delhi.
10. Census of India (1991): District Census Hand Book, Solapur. Directorate of Census Operations, Maharashtra Bombay.
11. Government of Maharashtra (1997): Gazetteer of the Bombay Presidency, Solapur District, The Executive Editor and Secretary Gazetteers Department, Cultural Affairs Department, Government of Maharashtra, Mumbai.